

інших ґрунтах і планують у 1951 р. «відвоювати у природи» ще понад 30 тис. га перелогових, 9 тис. га заболочених земель і розкочувати 8 тис. га чагарників та 1 тис. га пеньків [9, 224].

Зрозуміло, що осушення давало змогу розширити посівні площі, відкривало особливо великі перспективи у створенні міцної кормової бази для тваринництва, але не слід замовчувати і той факт, що недалекоглядність керівників, яка проявлялась у тотальній меліорації з часом призвела до того, що природа почала відплачувати людині за необдумане ставлення до неї.

Отже, механізація сільського господарства і створення МТС на Волині проходили дуже повільно. Матеріально-технічна база колгоспів була слабкою. Під час польових робіт простоювало багато тракторів через несправність, відсутність запасних частин або причіпного інвентарю. Строк служби машин внаслідок незадовільного ремонту і передчасного зносу скорочувався наполовину, а витрати пального і мастила непомірно зростали. Основними проблемами налагодження їх роботи були такі: нерівномірний розподіл техніки, а то й повна її відсутність, нестача кадрів, зокрема керівних. Загалом механізація і створення МТС, оплата їх праці з обслуговування колгоспів здійснювалася, головним чином, за рахунок селянства.

1. Басюк Т.Л. МТС – решающая сила в развитии колхозного производства / Т.Л. Басюк. – М.: Госполитиздат, 1954. – 230 с.; Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 гг. / Ю.В. Арутюнян – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 341 с.; Выльцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1956) / М.А. Выльцан. – М.: Мысль, 1973. – 263 с.
2. Ровчак Л.В. Оплата праці робітників МТС України (50-ті рр.) / Л.В. Ровчак // Український селянин: зб. наук пр. науково-дослідного інституту селянства. Вип. 1 / Ін-т історії України НАН України, НДІ. – Черкаси: 2001. – С. 88-90; Ровчак Л.В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В. Ровчак. – Донецьк, 2000. – 19 с.
3. Гайдуцький П. І. Відродження МТС (Організація машинно-технологічних станцій в ринкових умовах) / П. І. Гайдуцький, М. Г. Лобас. – К., 1997. – 508 с.; Петров В. М. Історична роль машинно-тракторних станцій та перспективи їх розвитку в Україні / В.М. Петров. – К.: «Економіка АПК». – 2010. – № 2.
4. Сидоров К.С. Утворення та діяльність машинно-тракторних станцій на Житомирщині в 30-х роках ХХ століття / К.С. Сидоров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск XXXVII, 2013.
5. Сушик І.В. Машинно-тракторні станції Волині у повосенній відбудові сільського господарства краю (1944-1953 рр.) / І.В. Сушик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Дні науки 2006»], (Дніпропетровськ, 15-27 квітня 2006 р.). – Том 31. Історія. – Дніпропетровськ, 2006.
6. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, Філ. Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС; За заг. ред. П.І. Федосеева, К.У. Чернетка. – К.: Політвидав України. – Т.6: 1941-1954, 1980. – 523 с.
7. Волинь Радянська (1939-1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Ч.3. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1 – Оп. 30. – Спр. 279; Сайчук І.А. Створення і діяльність політвідділів МТС

/ І.А. Сайчук // Український історичний журнал. – 1979. – № 9.
9. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1989. – 466 с.
10. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області). – Ф. Р-295. – Оп. 4. – Спр. 184.
11. Держархів Волинської області. – Ф. Р-295. – Оп. 6. – Спр. 353.
12. Держархів Волинської області. – Ф. Р-295. – Оп. 6. – Спр. 334.
13. Блоха І. Зростає тракторний парк / І. Блоха // Радянська Волинь. – 1953. – 9 січня.
14. Пристапчук Л.С. Організація використання машинно-тракторного парку в колгоспах / Л.С. Пристапчук, М.П. Хотенко – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1960.
15. Держархів Волинської області. – Ф. Р-677. – Оп. 7. – Спр. 14.
16. У наступ на болота, товариші волиняни // Радянська Волинь. – 1952. – 7 травня.

Л.Г. Шугай

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ПЕРШОЦІЛІННИКІВ У КАЗАХСТАНІ (1954 – 1956 РР.)

Статтю присвячено становленню соціальної інфраструктури для першоцілінників у Казахстані. Вивчено вирішення житлового питання, налагодження побуту та дозвілля першоцілінників, проблеми торгівлі, водопостачання, медичне обслуговування, будівництва закладів освіти, капіталовкладення в сільське господарство, проблеми системи професійно-технічної освіти тощо. Висвітлено як перші успіхи з цих питань, так і ті недоліки та складнощі, що мали місце. Визначено пріоритети у створенні соціальної інфраструктури в перші роки підйому цілинних та перелогових земель у республіці.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, житлове питання, громадське харчування, цілинник, дозвілля.

The article is devoted to the establishment of the social infrastructure of the first virgin land men in Kazakhstan. The solving of the housing, setting life and leisure of the first virgin land men, issues of trade, watersupply, health care, the construction of the educational institutions, investment in agriculture, problems of the vocational education are studied. The first success in the solving of these problems, and the the deficiencies and complexities that have been occurred are observed. The priorities in the creation of the social infrastructure in the early years of the upgrade of the virgin and fallow lands in the country are defined.

Key words : the social infrastructure, the housing, the catering, the first virgin land man, leisure.

Актуальність теми полягає в тому, що освоєння цілинних та перелогових земель є одним із наймасштабніших аграрних проєктів ХХ ст. Тому все, що стосується його реалізації, має науково-практичну цінність. Окремі питання облаштування першоцілінників були предметом наукової уваги С. Пахомової, Т. Жумасултанова та інших учених. Водночас перспективним є вивчення становлення соціальної інфраструктури для першоцілінників Казахстану. Автор статті ставить за мету розкрити, як вирішували житлове питання, облаштування побуту першоцілінників, забезпечення продуктами харчування та водою, медичне обслуговування та проблеми з закладами освіти, професійно-технічне навчання першоцілінників.

Під соціальною інфраструктурою автор статті розуміє групу обслуговуючих галузей та видів діяльності, покликаних задовольняти потреби людей, гарантувати необхідний рівень і якість життя, забезпечувати відтворення людських ресурсів і професійно підготовлених кадрів. Традиційно для створення інфраструктури виокремлюється декілька напрямів: житлове та комунальне господарство, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, система освіти, установи культури тощо. До важливих елементів соціальної інфраструктури належить також система професійного навчання та зайнятості [1, 20].

За різними даними, в 1954 р. у Казахстан для підйому цілинних та перелогових земель прибуло понад 55 тис. трактористів, бригадирів, слюсарів, водіїв та інших механізаторських кадрів. Упродовж 1954 – 1955 рр. загалом на цілину прибуло понад 360 тис. механізаторів [3, 10]. Усіх цих людей потрібно було якось облаштувати на нових місцях. У перші роки (1954 – 1956) цілини основна робота зводилася до того, щоб одночасно приступити до вибору місць для садби шойно створених радгоспів; прийому та розміщення сотень тисяч людей в необхідному степу; величезному будівництву відразу десятків, а потім і сотень радгоспних селищ; підбору багатьох тисяч фахівців; землеустрою господарств [4].

Інакше кажучи, насамперед необхідно було для першоцілинників створити соціальну інфраструктуру. Специфіка зони освоєння цілини – малонаселені райони зі слабкою виробничою інфраструктурою – визначила серед зазначених напрямів пріоритети, вирішення яких було необхідно в перші роки проведеної кампанії. До приїзду першоцілинників на місцях потрібно було підготувати житло, придбати постіль, заготовити продукти харчування, підготувати транспорт для перевезення прибулих із залізничних станції до господарств тощо. У ряді місць все це підготовлено не було, оскільки форсовані темпи приїзду на цілину добровольців не дозволяли здійснити заплановані заходи повною мірою. Крім того, окремі господарства не мали достатньої матеріальної бази. Істотно впливав і людський фактор. Він, зокрема, виявлявся «в бюрократичному ставленні» до потреб переселенців [1, 20 – 21]. Ось як, наприклад, відбувалася підготовка до прийому молодих будівельників із України в Целіноградській області: «Окремі будівельні управління добре підготувалися до прийому молодих будівельників. Так, в Еркеншиликському БУ (будівельному управлінні) вони працюватимуть в 10 радгоспах. Вже підготовлено фронт робіт, завозяться будівельні матеріали, підготовлено спецодяг, намети, жорсткий і м'який інвентар, їдальня тощо. Активно готуються до зустрічі молодих будівельників у Атбасарському та Целіноградському БМУ (будівельно-монтажному управлінні). Разом із тим, підготовча робота до прийом молодих спеціалістів в більшості будуправлінь проводиться незадовільно. У Калінінському БМУ начальник БУ тов. Крючков знав про очікуване прибуття 193-х будівельників, а в гуртожитку є можливість розмістити тільки 80 осіб. Їдальня у селі Журавлівка розрахована тільки на 50 посадочних місць. У торговельній мережі дуже малий асортимент продуктів (немає вершкового масла, молочних і ковбасних виробів, мають місце перебої з постачанням хліба, а своєї пекарні в селі немає» [5, 11].

Особливо гострим на цілині було житлове питання. Його вирішення зводилося до початкового

розміщення контингенту тих, хто прибував на освоєння цілини, та подальшого його забезпечення власною житловою площею. Першим підкрювачам цілини спочатку доводилося жити в палатках або пересувних вагончиках. Зазначимо, що держава вживала всі необхідні заходи з розгортання житлово-побутового та виробничого будівництва в нових радгоспах. У 1954 р. у будівництво радгоспів Казахстану, а також їх технічне оснащення держава вклала 3 772,8 млн руб. У радгоспи було завезено 1 800 стандартних збірних будинків і велика кількість будівельних матеріалів [6, 16]. Однак ці дані дещо різняться від наведених Т. Жумасултановим в книзі «Цілині – 50». Автор, зокрема, стверджує, що вже до вересня 1954 р. заводи Міністерства лісового промисловості СРСР відправили в райони освоєння цілини 17 тис. стандартних збірних будинків для новоселів, а суми капітальних вкладень на розвиток сільського господарства колгоспам Казахстану в 1954 р. становили 812 млн рублів [2, 16 – 17]. Враховуючи те, що Т. Жумасултанов опублікував свою книгу вже після перебудови, можна вважати його дані більш достовірними. В. Шепель, колишній директор Архіву Президента Республіки Казахстан, на підставі архівних джерел стверджує, що тільки за 1954 – 1955 рр. капітальні вкладення в сільське господарство Казахстану з урахуванням загальносоюзних джерел становили 6 млрд 105 млн рублів, або в чотири рази більше, ніж за всю 4-ту п'ятирічку (1946 – 1950 рр.). Також освоєння цілини прискорило формування нових індустріальних центрів, будівництво залізничних магістралей і автомобільних доріг [3, 14 – 16].

Стосовно будівництва на цілині, то воно велось в трьох напрямках: зведення житлових будинків, об'єктів соціальної побутової (школи, лікарні, дитячі сади та яслі, клуби) та індивідуальне будівництво. Незважаючи на те що державою виділялися колосальні кошти, аналіз поточної документації, листів, скарг дозволяє вказати на труднощі у виконанні будівельних робіт. Наприклад, мали місце брак кваліфікованих будівельних робітників, дефіцит автотранспорту, перебої в поставках будівельних матеріалів, низький рівень механізації будівельних робіт, високий рівень браку у будівництві. Серед факторів, які негативно позначилися на створенні необхідних умов праці в цілинних господарствах, можна назвати: недостатнє або нерегулярне матеріально-технічне постачання господарств, очевидні провали у відборі кадрів для постійної роботи на цілині, неефективна кадрова політика на місцевому рівні, нездатність окремих керівників організувати виробничий процес [1, 21].

Про це доповідав Міністр радгоспів Казахської РСР К. Діяров. Зокрема, щодо організації нових радгоспів в Кустанайській області він писав: «Колегія Міністерства радгоспів Казахської РСР, розглянувши питання про хід організації нових радгоспів в Кустанайській області, відзначає, що начальник Кустанайоблбуд тов. Шевченко допустив безвідповідальність в організації будівництва нових радгоспів, досі не розгорнуто будівництво центральних садіб, житла і виробничих приміщень. Доставка будівельних матеріалів відбувається неорганізовано, на місцях будівництва немає лісу, цементу, цвяхів, покрівлі. Гальмом у розворті будівельних робіт є відсутність генпланів центральних садіб радгоспів, затримується прив'язка проектів, на багато об'єктів немає технічної документації. Будівельні організації зовсім не приступили до будівництва власної бази з виробництва місцевих

будівельних матеріалів і деталей. Організовані Амангельдійське і Джангельдінське БМУ не можуть активно розгорнути будівельні роботи через відсутність власних оборотних коштів. Колегія особливо відзначає, що з боку ряду керівників нових радгоспів Амангельдінського облсільгоспуправління проявляються факти бездушного ставлення до прибуваючих в нові радгоспи робітників і спеціалістів, мають місце факти, коли переселенці влаштовуються вкрай погано, незадовільно забезпечуються продуктами харчування, не створені їм нормальні культурно-побутові умови» [7, 71 – 72].

Однак все ж таки, якщо в 1951 – 1953 рр. в тодішніх Акмолинський, Кокчетавський, Кустанайський, Павлодарський та Північно-Казахстанський областях за рахунок державних капіталовкладень були побудовані житлові будинки загальною площею лише 284 тис. м², то в наступні три роки (1954 – 1956 рр.) їх побудували площею 2 320 тис. м², а силами і на кошти (включаючи кредити держави) колгоспників і сільської інтелігенції в тих же областях побудували ще 50,8 тис. індивідуальних житлових будинків проти 21,2 тис. в 1951 – 1953 рр. [2, 19].

Зазначимо, що при виборі місць під центральні садиби не завжди правильно враховувалися умови життя людей. Зокрема, були серйозні недоліки у вирішенні питання про забезпечення водою. Так, у результаті недостатнього дослідження поверхневих і ґрунтових водних джерел 26 радгоспів Акмолинської області не мали доброякісної води [6, 16].

Паралельно з вирішенням житлової проблеми в районах освоєння нових земель було розпочато організацію мережі громадського харчування. Місцевій владі довелося вирішувати проблеми, пов'язані з нестачею кваліфікованих кадрів, перебоями у постачанні цілинним господарствам продовольчих товарів, нестачею кухонного інвентаря та посуду, постільної білизни. Влада на місцях робила конкретні кроки для усунення недоліків. Так, періодично на постійну роботу в мережу підприємств громадського харчування на цілині спрямовували кваліфіковані кадри. Реальність вимагала якнайшвидшого розвитку торговельної мережі. Переселенці, що прибували на нові місця, потребували не тільки продуктів харчування і предметів першої необхідності, але і одягу, меблів, будівельних матеріалів тощо. Спостерігалися перебої в забезпеченні підприємств торгівлі товарами з причини відсутності необхідної кількості автотранспорту для перевезення товарів в цілинні господарства, нерозвиненості транспортної інфраструктури. Аналіз архівної документації дозволяє нам визначити такі труднощі у забезпеченні першоцілинників: брак кваліфікованих кадрів, дефіцит будівельних матеріалів, відсутність матеріалів, необхідних для експлуатації та збереження сільськогосподарської техніки та належне захисне спорядження, бюрократичне ставлення до потреб робітників, зайнятих на освоєнні цілини, з боку деяких керівників і чиновників. Організовані навесні 1954 р. господарства не володіли достатніми резервами трудових і матеріальних ресурсів для того, щоб організувати роботу з побутового забезпечення населення цілинних районів на належному рівні [1, 22 – 23].

Підтвердженням цієї інформації є доповідна записка про стан справ в одному із зернорадгоспів Кустанайської області відповідального організатора А. Топорікова до завідувача відділом по роботі серед

сільської молоді ЦК ВЛКСМ тов. Єсіпенко, датована 04.05.1954 р., в якій він пише: «Я перебуваю в Слов'янському зернорадгоспі Карабаликського району Кустанайської області. Радгосп має більше 23 тис. га землі, план підйому цілини цього року – 12 тис. га. Люди працюють добре, дисципліна теж можна сказати задовільна. У радгоспі створені партійна, профспілкova і комсомольська організація, побудовані тимчасова їдальня, бібліотека, лазня, магазин. Крім наметів, якими забезпечені всі 3 тракторно-рільничі бригади та частина робочих центральної садиби, побудовані тимчасові приміщення для житла з фанери. У той же час в радгоспі маса недоліків. До останнього часу були та ще інколи спостерігалися перебої в постачанні продуктами, нестача ліжок, матраців, посуду, меблів тощо. У радгоспі немає жодного клаптика обтирального матеріалу і тому належний догляд за машинами відсутній. У радгоспі дуже мало захисних окулярів. Трактористи і причіплювачі страждають від пилу страшно» [8, 1 – 2].

В умовах організації нових господарств у районах освоєння цілинних і перелогових земель особливого значення також набула організація медичного обслуговування переселенців. Відразу організувати стаціонарні медичні пункти в нових радгоспах і МТС було складно, тому медичне обслуговування здійснювалося в польових умовах. У перші роки на цілині медичні установи розташовувалися в тимчасово пристосованих приміщеннях. Бракувало кваліфікованих кадрів, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти не були повністю забезпечені медикаментами та обладнанням, медичні установи розташовувалися далеко від ряду населених пунктів [1, 24].

На прикладі одного району Кустанайської області – Карасуського можна простежити позитивну динаміку з покращення медичного обслуговування. Так, якщо в 1953 р. у районі була одна лікарня і три медпункти, то у 1956 році – 7 лікарень, 9 медпунктів, вдвічі збільшилася кількість медичних працівників з вищою та середньою освітою, була одна машина «швидкої допомоги», хірургічний і зубної кабінети [9, 74].

На фоні побутової необлаштованості першоцілинників особливу актуальність мала проблема організації вільного часу. На початковому етапі організація відпочинку мала стихійний характер – завдання виконання виробничих планів, а також початкового облаштування людей були пріоритетними [1, 24]. Тому організації масово-політичної та культурно-просвітньої роботи серед колгоспників, робітників МТС і радгоспів, зайнятих освоєнням цілини, не завжди приділялася належна увага. Так, наприклад, дехто Брага (відповідальний організатор ЦК ВЛКСМ), доповідаючи секретарю ЦК ВЛКСМ В. Семичастному про стан масово-політичної роботи в радгоспах Новочеркаської зони Акмолинської області, відзначав, що вона, по суті, не велася. Лекції, доповіді, бесіди не проводилися, агітатори не працювали, не були організовані гуртки художньої самодіяльності, погано з кінообслуговуванням, роботою бібліотек, спортивною роботою, дозвіллям молоді ніхто не займався. Новочеркаський райком комсомолу радгоспним комсомольським організаціям не приділяв ніякої уваги. Водночас організатор писав, що він був у Кургальджинському радгоспі, де створено комсомольські організації в бригадах, редколегії, проводяться змагання з волейболу, вирішено ряд

господарських питань, пов'язаних із забезпеченням радгоспу паливом, вибором місця для центральної садиби, сівбою тощо. Для радгоспу закуплено спортінвентар, організовано безперерйну доставку пошти, газет, робота бібліотеки [8, 5].

Наведені вище факти свідчать про те, що організація дозвілля часто залежала від місцевого керівництва, його уваги та небайдужості до запитів членів радгоспу та новоприбульців. Позитивні зміни з цього питання можна знову ж побачити на прикладі Карасуського району Кустанайської області, в якому в 1953 р. в усіх населених пунктах нараховувалося 9 бібліотек, один сільський клуб, 6 хат-читалень, 4 кіноустановки, то в 1956 р. вже стало 13 бібліотек, 4 сільських клуби, 5 хат-читалень, 10 кіноустановок [9, 74].

Більшість цілинного населення становила молодь. 3-поміж неї переважали чоловіки, тому заради закріплення їх на цілині було потрібно запрошувати на цілину дівчат – доярок, телефоністок, кухарів, лікарів, вчителів тощо. Для приїжджих молодих сімей необхідно було створювати нормальні житлові та побутові умови. Вже за перші два роки цілини було створено багато нових сімей, в яких почали народжуватися діти. Однак у ряді радгоспів були відсутні дитячі ясла і сади, в результаті чого молоді матері не могли виходити на роботу. Виникла також проблема шкіл – частина переселенців приїжджала з дитьми шкільного віку. Доводилося долати ряд додаткових труднощів. Створювані школи вимушено розміщувалися в пристосованих приміщеннях, нові будувалися досить повільно, не вистачало навчальних посібників і матеріалів [1, 25].

Не менш важливим було питання організації навчання без відриву від виробництва тієї частини молоді, яка не змогла завершити шкільну освіту в роки війни, для яких необхідно було створювати вечірні та заочні школи робітничої та сільської молоді. Ось як це питання відображено відповідальним А. Топоріковим у його вже згаданій вище доповідній: «Незрозумілим залишається питання про організацію навчання робітників. Згідно з планами будівництва школа буде закінчена лише в 1955 р. Дирекція прагне скоротити цей термін і побудувати школу в 1954 р. Але з будівельними матеріалами погано. Місцеві органи освіти поки нічого не обіцяють, і тому питання про відкриття вечірньої школи через незрозуміlostь з кадрами викладачів залишається неясним. Прошу відповісти, чи є реальна можливість отримати викладачів і все належне, якщо буде приміщення?» [8, 2].

У республіці була проведена відповідна робота з підготовки та перепідготовки механізаторських кадрів. Основна роль у цьому відводилася системі професійно-технічної освіти. Створені за постановою вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС училища механізації сільського господарства підготували численний загін кваліфікованих робочих з місцевої молоді. У цих училищах отримала необхідну кваліфікацію також молодь, яка не працювала раніше в сільському господарстві та прибула на освоєння цілинних і перелогових земель у республіку. Однак підготовка механізаторів, на жаль, ще далеко відставала як в кількісних, так і в якісних показниках від тих вимог, які висувало сільське господарство [10, 165 – 166].

Підводячи підсумки, що було зроблено за 1954 – 1956 рр. у Казахстані стосовно інфраструктури в районах освоєння цілини, наведемо такі цифри: було здано в експлуатацію 1 240 000 м² житлової площі,

356 їдалень, 384 крамниці, 126 пекарень, 312 лазень, 40 дитячих установ, 15 лікарень, 41 школа та сотні інших культурно-побутових і виробничих об'єктів. Загальні капітальні вкладення держави в радгоспне будівництво за ці роки становили 7 775,7 млн руб., зокрема, у нові радгоспи – 5 279 000 000 рублів. 36% цих вкладень пішло на будівництво і понад 42 % – на придбання різного обладнання, включаючи енергетичне. У радгоспи влилася ціла армія робітників і спеціалістів. До кінця 1956 р. в них працювало 240 тис. осіб; 76,5 тис. механізаторів, 46,8 тис. тваринників, 9,4 тис. фахівців сільського господарства [10, 132], 50 тис. будівельників, понад 20 тис. працівників хлібоприймальних пунктів, 3 тис. медичних працівників, 1,5 вчителів, більше тисячі торгових працівників. На карті республіки з'явилося понад 700 центральних садіб колгоспів і радгоспів. Люди на власні очі бачили, що цілина – це не тільки рілля, це нові дороги та лінії електропередач, водопроводи та канали, житло, школи, лікарні, аеродроми, тваринницькі комплекси, наукові центри [11, 26 – 27].

Таким чином, протягом 1954 – 1956 рр. вдалося створити мінімальний рівень матеріальної, побутової, соціально-культурної бази для забезпечення нормальних умов життя та праці переселенців, задіяних у підйомі цілинних та перелогових земель у Казахстані, а в подальшому значно покращити всі ці показники і створити досить пристойну соціально-побутову інфраструктуру. Були певні труднощі, особливо з житлом, облаштуванням побуту, забезпеченням продуктами харчування, організацією дозвілля в перші роки підйому цілинних земель, але поступово більшість з цих проблем почала вирішуватися.

1. Пахомова Е.В. Обеспечение районов освоения целинных и залежных земель трудовыми ресурсами в 1954 – 1956 гг. / Е.В. Пахомова: автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 2007.

2. Жумасултанов Т.Ж. Целине – 50 / Т.Ж. Жумасултанов. – Алматы, 2003.

3. Шенель В.Н. Целина: как много в этом слове / В.Н. Шенель // Литературная газета. – 2012. – 16 февраля. – С.10 – 11.

4. Реферат: Освоение целины в Казахстане [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-279394.html>

5. Державний архів м. Астани (далі ДАА). Ф. 136. – Оп. 7. – Спр. 74.

6. Колодин Ф. И., Михайлов Ф.К. Крутой подъем сельского хозяйства Казахстана / Ф.И. Колодин, Ф.К. Михайлов // Сборник статей «Из истории социалистического строительства в Казахстане». – Алма-Ата, 1960.

7. ДАА. Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 29.

8. ДАА. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 1.

9. Терновой И.К., Досаев У.С. В одном целинном районе / И.К. Терновой, У.С. Досаев // Память о целине: Книгальбом к 50-летию начала освоения целинных и залежных земель / Сост. М.А. Губина. – Алматы: Кайнар, 2003.

10. Михайлов Ф.К., Шамшиатов И.Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953 – 1960 гг.) / Ф.К. Михайлов, И.Ш. Шамшиатов. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1964.

11. Калиев Г.А. Освоение целины и ее социально-экономические последствия / Г. А. Калиев // Сборник статей по материалам докладов научно-теоретической конференции “Освоение целинных и залежных земель: история и современность” (4 – 6 декабря 2003 г.), посвященный 50-летию освоения целинных и залежных земель. – Астана: Казахский аграрный университет им. С. Сейфуллина, 2004.